

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Elnarə Telman qızı Məmmədova²⁷**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏ TƏRKİBLİ FİTONİMLƏR**

Giriş. Bitki adları dilin lüğət tərkibinin zəruri tərkib hissəsini təşkil edir. Onlar təbii olaraq müəyyən leksik-tematik birləşmələr təşkil edir. Bitki adları yenidən başa düşülməyə, məcazi mənada işlənməyə cürbəcür əsaslar verir. Biz həmin nöqteyi-nəzərdən çıxış edərək, floristik tərkib hissəli frazeoloji vahidləri özək (əsas) ünsürlərinə görə nəzərdən keçirəcəyik: dənli bitki bildirənlər; tərəvəz bildirənlər; ağac və onun meyvəsini bildirənlər; kol bildirənlər; giləmeyvə və çiçək bildirənlər; bitkilərin çoxluğunu bildirənlər; bitkilərin hissələrini bildirənlər və s.

Qeyd etməliyik ki, həmin sistemə heç də həmişə tam dəqiqliklə riayət etmək olmur. Belə ki, eyni söz çoxmənalı olub, müxtəlif realiləri ifadə etdiyi kimi, eyni mənə, təsəvvür sahəsi də müxtəlif leksemlərlə ifadə oluna bilər [3, s. 102].

Bitki aləminin bütün obyektləri (ot, tərəvəz, meyvə, kol, ağac və s.) insanda müəyyən müsbət və yaxud mənfi münasibətlər doğurur. Frazeoloji vahidlərdə də həmin münasibətin cürbəcür təzahürlərini görürük. Frazeoloji vahidlər bu baxımdan müxtəlif dillərin materialları əsasında intensiv şəkildə öyrənilməkdədir. Bu sahədə aparılmış tədqiqatların bir çoxu müqayisəli şəkildə yerinə yetirilmişdir.

Əsas hissə. İngilis dilində tərkibində bitki adları olan frazeoloji vahidləri özək tərkib hissələrinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Özək tərkib hissəsi dənli bitkiləri və onların toxumunu bildirən frazeoloji vahidlər.
2. Özək tərkib hissəsi tərəvəz bildirən frazeoloji vahidlər.
3. Özək tərkib hissəsi ağac (və meyvə) bildirən frazeoloji vahidlər.
4. Özək tərkib hissəsi ot və gül-çiçək bildirən frazeoloji vahidlər.
5. Özək tərkib hissəsi bitki hissələrinin adı ilə ifadə edilən frazeoloji vahidlər.

1. Özək tərkib hissəsi dənli bitkiləri və toxumu bildirən frazeoloji vahidlər. İngilis dilində özək tərkib hissəsi dənli bitkiləri və toxumu bildirən frazeoloji vahidlərin sayı çox deyildir. **Barley-bird** - (hərəkən: arpa-quş) balta dimdik (oxuyan balaca quş). Göründüyü kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində bu quşun adının motivi başqa-başqadır: İngilis dili onu "arpa" anlayışı ilə bağlayır, azərbaycan dilində isə quşun dimdiyinin quruluşu əsas rol oynayır. **Barley break** (barley-break) - topaldıqaç (oyun adı). **Barleycorn**-1. arpa dənisi (toxumu); Azərbaycan dilində də arpa sözünün ölçü, məsafə bildirmək məqamında işləndiyini görürük: Gün on arpa boyu qalxmışdı (Dan). İngilis dilində arpa (dəni) pivə və başqa spirtli içkilərin təbəssümü (timsalı) kimi işlənir. **Bean**-1. lobya, məş, paxla; 2. noxud (dənəsi); 3. dan. qızıl pul. **Bean** sözünün iştirakı ilə ingilis dilində bir çox frazeoloji vahidlər təşəkkül tapmışdır. **Horse bean** - atlı lobya. Bu ifadə tərzini Azərbaycan dilində də mövcuddur.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində atlı qarışqa ifadəsi də vardır. Bu isə eyni motivlənmə üsuluna dəlalət edir. Azərbaycan dilində lobyanın bu növünün (uzun, şaxə gedən) əksini də bildirən ifadə də işlənir: çolaq lobya. Burada *çolaq* sözü bitkinin quruluşunda hansısa qüsura işarə etmir. Bütövlükdə *çolaq lobya* ifadəsi lobyanın yerdən çox da yuxarı qalxmayan növünü bildirir.

Full of beans 1. tünd (at haqqında); 2. diribaş, enerjili, kefi kök (damağı çağ) **A hill of beans**-məc. cəfəngiyyat. **Like beans**- var gücü ilə. **To get beans**-dan. cəzasını almaq; payını almaq. **Old bean**-köhnə dost; cür. **To give smb. beans** - 1 (kimi isə) hərifləmək; (kimi isə) cəzalandırmaq; (kiminsə) cəzasını vermək; 2. (yarışda) (kiminsə) dərslərini vermək, atasını yandırmaq. Həmçinin Azərbaycan dilində (kiminsə) əlinə çöpü cüt-cüt vermək.

Bean sözü felin təsdiq forması ilə əlaqələnərək frazeoloji vahidlər əmələ gətirdiyi kimi, inkar forması ilə də frazeologizmlər yaradır: **Not to have a bean** - 1. (cibində) bir qəpiyi də olmamaq; 2. bir qara qəpiyə də dəyməz (dəyməmək). **Lady Laura is always staying with people. She hasn't got a bean, I gather** (A. Christie) **Not to care a bean for** // **about smth.** - nəyə isə (bir şeyə) tamamilə biganə laqeyd) olmaq.

To know beans, to have how many beans make five hər şeyin yerini ilmək; ağı başında olmaq; hərəkən: neçə lobyanın (noxudun) beş olduğunu bilmək. **To spill the beans** - hərəkən: sır vermək, ağızdan qaçırmək; 2. (kiminsə) planlarını pozmaq; 3. bəlaya düşər olmaq, pis vəziyyətdə qalmaq. Bunlardan başqa, *bean* sözünün iştirakı ilə cümlə şəklində olan frazeoloji vahidlərə də rast gəlirik. **Every bean has its black** - hərəkən: hər noxudun (lobyanın) qarası var. Günəşdə də ləkə var. Hər gözəlin bir eybi var. **He found the bean in the cake** - onun bəxti gətirib; adamın bəxti ola gərək; hərəkən: o, keksdə (tortda) lobya (noxud) tapıb; **Peanut**-1. araxis, yer fındığı; 2. dan. qəpik-quruş, dəyərsiz bir şey. **To get smth. for peanut**- (nəyi isə) qəpik-quruşa almaq; su qiymətinə almaq. **It is not peanuts** - bu (sənin üçün) elə-belə şey deyil. **A peanut politician**-amer. xırda, satqın siyasətçi. **Pea soup** noxud supu: yaqın ki, buna aid edilən təsəvvür Azərbaycan dilində şilə sözünə isnad verilir.

İngilis dili frazeologiyasında oxşarlığı bildirmək üçün də *pea* sözündən də istifadə edilir. O, *pear* "armud" sözünün yerində işlənir: "as like as two peas" ikiye bölünmüş bir alma kimi oxşar. Bizə belə gəlir ki, həmin frazeologizmin Azərbaycan dilində ekvivalenti belə olmalıdır: "bir-birlərinə elə oxşayırlar ki, elə bil bir almadır, ikiye bölünüb". **As like as two pear** frazeologizmi üçün özək ünsürü *pear* sözü olan frazeologizmlə işlənen in a pod ünsürü xas deyildir. Həmin ünsürün olmamasını belə izah etmək olar: armud qabığı armuda konkretlik, müəyyənlik verir:

²⁷ Azərbaycan Dillər Universiteti elnaremmamedova1973@gmail.com

noxud və araxis qabığında isə belə bir həlledici əlamət yoxdur.

2. Özək tərkib hissəsi tərəvəz bildirən frazeoloji vahidlər. Frazeoloji vahidlərin tərkibində tərəvəz adlarının da işləndiyini gördük. Bunlardan aşağıdakıları qeyd edə bilərik. Cabbage - 1. kələm; 2. parçanın dərzidə qalan qalığı (buradan da: "parçanın qalığını gizlətmək"); 3. heç nəyə maraq göstərməyən (adam); Cabbage head 1. baş kələm; 2. küt, kütbeyin, korazehin, axmaq (gic,qanmaz) (adam). Cabbage lettuce – kahi. Cabbage -rose - çoxləçəkli qızılgül.

Azərbaycan dilində kələm sözünün gül sözü ilə birləşərək, başqa bir tərəvəz növünü ifadə etdiyini müşahidə edirik: gülkələm. Onion "soğan". Be off one's onion- "ağlını itirmək", "havalanmaq". There's no doubt he did at times do rather rummy things, notably keeping eleven pet rabbits in his bedroom; and I suppose a purist might have considered rum more or less off his onion. (P. G. Wodehouse)... şübhəsiz, o bəzən qərribə işlər görürdü. Məsələn, o yataq otağında yanında on bir dənə sevimli dovşanını saxlayardı. Məncə, sağlam düşüncəli adam belə hesab edə bilərdi ki, o ağlını itirib (havalanıb).

3. Özək tərkib hissəsi ağac (və meyvə) bildirən frazeoloji vahidlər. Demək lazımdır ki, hər bir bar ağacının meyvəsi olur; odur ki, ağac və meyvə anlayışları çox vaxt eyni leksemlə təmsil olunur. Ona görə də bu iki təsəvvür sahəsi bir yerdə nəzərdən keçirilməlidir. Banana oil-amer. jarq. "boş iş, boş şey". Go bananas - ağlını itirmək, dəli olmaq.

Liza moved into the sheltered regimented Barbizon Hotel for Women. Liza says: 'I went bananas!' ('Time') - Liza yalnız qadınların yaşadığı, ciddi intizamlı gözdən uzaq Barbizon otelinə köçdü. O deyir ki, orada adam ağlını itirə bilər.

Coconut-1. Hind qozu; 2. kəllə; 3. dan, dollar.

The milk in the coconut-halledici fakt; dan. zar. (an avval amer.) = Bu, başqa məsələ! Çox vaxt "that accounts for the milk in the coconut" şəklində ifadə edilir.

Coconut milk - Hind qozunun (süd) şirəsi(s).

That accounts for the milk in the coconut - zar. Bax, indi hər şey aydın oldu! Bax, bu başqa məsələ! Here is the milk in the coconut. A frank confession it is. (Səmimi qəlbədən gələn etiraf- burada ən vacibi (başlıcası) budur!).

4. Özək tərkib hissəsi ot və gül-çiçək bildirən frazeoloji vahidlər. Ot və gül-çiçək bildirən adlar da frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Go to grass - 1. badalaq vurmaqla yıxılmaq, yerə sərilmək (sərələnmək). You're most too many for me, you know. When you get in with your left I hunt grass every time. (M.Twain) (Siz mənim tayım deyilsiniz. Hər dəfə siz sağ əlinizlə vuranda mən yerə sərilirəm (yeri qucaqlayıram), 2. o dünyalıq olmaq, rəhmətə getmək. 3. istirahətə çıxmaq, istefaya çıxmaq, işləməkdən əl çəkmək (işdən qalmaq) In three weeks we shall go to grass. We are taking our holidays early this year. (Üç həftədən sonra biz tətilə çıxırıq. Bu il bizim tətilimiz tez başlayır).

Many men back a sense of purpose offer they have gone to grass (Bir çoxları üçün pensiyaya (təqaüdə) çıxandan sonra həyat mənasını itirir. Grass doesn't grow under one's feet - o, vaxtını havayı (hədər yerə) itirmir; o, səy edir (təşəbbüs göstərir).

5. Özək tərkib hissəsi bitki hissələrinin adı ilə ifadə edilən frazeoloji vahidlər. Bitkinin tərkib hissələrinə gövdə, kök, budaq, özək, qabıq, tikan, yarpaq, hətta geniş mənada çiçək və meyvə də aiddir. Ancaq biz bilirik ki, bir çox hallarda bar (məhsul) verən bitkilərin özləri ilə meyvələri, məhsulları eyni kəlmə ilə ifadə olunur. Ona görə də meyvə adlarının yeri bura daxil deyildir.

Bitki hissələrinin adlarını bildiren sözlərdən bəziləri frazeoloji vahidlərin yaranmasında müəyyən rol oynayır. Bunlardan aşağıdakıları qeyd edə bilərik.

Fur 1.(bitkidə) iyna, tikan; 2.mollabaşı (bitki); pitraq; 3. zəhləkar, zəhlətökən (adam).

Sonuncunu Azərbaycan dilindəki qəmiş sözü ilə müqayisə etmək olar. To strike like a fur- pitraq kimi yapışmaq. Müq, et: qir-saqqız olub yapışmaq.

Azərbaycan dilində bitki adlarının iştirakı ilə düzəlmiş frazeoloji vahidlər. Biz artıq ingilis dilində floristik vahidləri nəzərdən keçirdik. Bunları özək ərkeb hissələrinin mənsub olduqları tematik qruplara görə təsnif və təhlil etdik. Etiraf etməliyik ki, həmin məsələnin Azərbaycan dili materialı əsasında öyrənilməsi bir sıra çətinliklərlə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin mükəmməl lüğəti əlimizdə yoxdur. Bu cür material Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində də lazımi, qanəedici şəkildə öz əksini tapmayıb.

Özək tərkib hissəsi ağac bildirən frazeoloji vahidlər. Ağac - budaqları və gövdəsi olan çoxillik bitkidir. Xalq danışq dilində ağacların bar verib-verməməsindən asılı olaraq <<bar gacı>> və "bar verməyən ağac" kimi növləri qeyd olunur.

Ağacın bar verib-verməməsindən asılı olmayaraq ağacın yaşını və hissələrini bildirən sözlər də vardır : kök, budaq, gövdə, şax, qüllə, fidan, şiv və s. [2, s. 52].

Ağac bar verəndə (götirəndə) başını aşağı əyər (Məsəl). Aydın məsələdir ki, bu frazeoloji vahidin motivasiyası bar verən ağacın budaqlarının bolluğundan, məhsulun ağırlığı altında əyilməsi, yatması ilə bağlıdır, frazeoloji vahidin bütövlükdə məcazi mənası (sadəlik, təvazökarlıq) insana aiddir.

Nəticə. Məqalədə İngilis və Azərbaycan dillərində leksikanın xüsusi qatını təşkil edən fitonimlərin linqvistik təhlili aparılmışdır. Leksik sistemin bu təbəqəsi tipoloji cəhətdən müqayisəli şəkildə araşdırılmış və onların oxşar və fərqli cəhətləri ilk dəfə Azərbaycan dilçiliyində aşkar edilmişdir. Bu məqam isə mövzunun elmi yeniliyinə dəlalət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatı

1. Веліева Н. Азербайджано-англо-русский фразеологический словарь. Баку, 2016.
2. Гиндин Л.А. Из истории названий некоторых культурных растений. -Этимология. Исследования по русскому и другим языкам. Москва, 1963.
3. Коновалова Н.И. Народная фитонимика как фрагмент языковой картины мира: монография. Екатеринбург: Изд-во Дома учителя, 2001

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, floristika, dil sistemi, məcazi məna, tərkib hissə

Ключевые слова: фразеологизмы, флористика, языковая система, переносное значение, компонент

Key words: phraseology, floristics, language system, figurative meaning, component

Xülasə

Yazılmış məqalə frazeoloji birləşmə tərkibli fitonimlərə həsr olunmuşdur. Fitonimlər eləcə də tərkibində bitki adları olan frazeoloji vahidlər hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan və ingilis dillərində də frazeoloji fondun mühüm bir qismini əhatə edir və müxtəlif dillərin materialları əsasında intensiv şəkildə öyrənilməkdədir.

Onların fərqli mənələrdə işlənməsi, məna çalarları tərkib hissələrinə görə ifadəsi, xüsusi forması floristik özək tərkib hissələri şəklində səciyyələndirilir. Fitonimlər dilin ifadəliliyinə, ekspressivliyinə xidmət edir, ancaq burada artıq başqa şəkildə ifadə edilmiş gerçəklik formaları nəzərdə tutulur və artıq dildə mövcud olan işarələr inventarından istifadə edilir. Floristik tərkib hissəli və ya tərkibində bitki adları olan frazeoloji vahidlər bu prosesi dolğun və ətraflı şəkildə əks etdirir.

Aydın məsələdir ki, fitonimlər bir gündə, bir ildə əmələ gəlib inkişaf etmir. Bunlar müəyyən müddət ərzində formalaşır, fəaliyyət göstərir və dilin lüğət fondundan kənaraşır. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilində fitonimlər fikrin obrazlı və dolğun ifadəsinə xidmət edir, lakin burada özək tərkib hissələrinin seçilməsi meyarları başqa-başqadır.

Phytonyms with phraseological combinations in the English and Azerbaijani languages**Summary**

The written article is devoted to phytonyms containing phraseological combinations. Phytonyms, as well as phraseological units containing plant names, cover an important part of the phraseological fund in Azerbaijani and English, as in every language, and are intensively studied based on the materials of different languages.

Their processing in different meanings, shades of meaning are expressed according to their components, and their special form is characterized in the form of floristic core components. Phytonyms serve expressiveness and expressiveness of the language, but here the forms of reality already expressed in a different way are meant and the inventory of signs already present in the language is used. Phraseological units with a floristic component or containing plant names reflect this process fully and in detail.

It is clear that phytonyms are not formed and developed in one day or one year. They are formed over a period of time, function and leave the vocabulary of the language. Both in Azerbaijani and in English, phytonyms serve a figurative and complete expression of an idea, but here the criteria for choosing the core components are different.

Фитонимы с фразеологическим сочетанием в английском и азербайджанском языках**Резюме**

Написанная статья посвящена фитонимам, содержащим фразеологические сочетания. Фитонимы, а также фразеологизмы, содержащие названия растений, составляют важную часть фразеологического фонда в азербайджанском и английском языках, как и во всех языках, и интенсивно изучаются на материалах разных языков.

Их обработка в разных значениях, смысловые оттенки выражены по их компонентам, а особая форма характеризуется в виде компонентов флористического ядра. Фитонимы служат выразительности и экспрессивности языка, но здесь имеются в виду уже выраженные иным способом формы действительности и используется уже имеющийся в языке инвентарь знаков. Фразеологизмы с флористическим компонентом или содержащие названия растений отражают этот процесс полно и подробно.

Понятно, что фитонимы не формируются и не развиваются за один день или год. Они формируются с течением времени, функционируют и покидают словарный запас языка. И в азербайджанском, и в английском фитонимы служат образному и полному выражению идеи, но здесь критерии выбора основных компонентов разные.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev